

ALİ FUAD BAŞGİL VE SOSYAL ADALET MESELESİ

ALI FUAD BAŞGİL AND SOCIAL JUSTICE ISSUE

MEHMET ÇAKIR*

ABSTRACT

Ali Fuad Başgil is a thinker standing between the precious personalities of the Turkish intellectual world with his works ranging from law to sociology, philosophy and from ethics to politics. Ali Fuad has become a source of inspiration for many people, and adopted the duty to understand the social and political structure of Turkey and to share his views without being affected by the negative conditions of the period for conveying truths to future generations. When the political conditions of the period are taken into consideration, Başgil, who has made important contributions to the development of national culture and the spread of the understanding of freedom in Turkey, has envisioned a society in which social justice principles dominate within the framework of belief in democracy, respect for human rights and freedoms. Sharing his views on social justice at the Yeni İstanbul Newspaper, Başgil is an important person who emphasizes the necessity of a system of justice to be built for everyone, eastern and western-oriented.

This study focuses on Ali Fuad's views on social justice, the social and political meaning of justice and social justice as well as the construction of a social justice society in the context of the conditions of the period. The study features four important columns written by Ali Fuad in January, 1962, "Yeni İstanbul Newspaper" where he shared his views on social justice; social justice is tried to be explained from the sociological perspective in this present study, as well.

Keywords: Justice, Social Justice, Ali Fuad Başgil, Yeni İstanbul Newspaper

ÖZ

Ali Fuad Başgil, hukuktan sosyolojiye, dinden felsefeye, ahlaktan siyasete kadar oldukça geniş bir alanda ülkemize kazandırdığı önemli eserleriyle Türk düşünce ve bilim dünyasının kıymetli şahsiyetleri arasında olan düşünce insanıdır. Türkiye'nin toplumsal ve siyasi yapısının anlaşılmasında dönemin olumsuz şartlarından etkilenmeden görüşlerini paylaşmayı, doğru bildiği meseleleri gelecek nesillere aktarmayı görevi sayan Ali Fuad, bu yönüyle birçok düşünce insanına ilham kaynağı olmayı başarmıştır. Dönemin siyasi koşulları dikkate alındığında Türkiye'de milli kültürün gelişimine ve özgürlük anlayışının yayılmasında önemli katkılar sağlayan Başgil, demokrasiye olan inancı, insan hak ve hürriyetlerine olan saygısı çerçevesinde sosyal adalet ilkelerinin egemen kılındığı bir toplum düzeni hayal etmiştir. Özellikle sosyal adalet konusunda Yeni İstanbul Gazetesinde görüşlerini paylaşan Başgil, şark ve garp eksenli mukayeselerle herkes için inşa edilecek bir adalet sisteminin gerekliliğini vurgulayan önemli bir şahsiyettir.

Bu çalışmada Ali Fuad'ın sosyal adalete ilişkin görüşleri, adalet ve sosyal adaletin toplumsal ve politik anlamı, dönemin koşulları bağlamında sosyal adaletli bir toplum yapısının inşası gibi konular ele alınmaktadır. Çalışmada Ali Fuad'ın 1962 yılı Ocak ayında "Yeni İstanbul Gazetesinde" yazdığı ve sosyal adalete ilişkin görüşlerini paylaştığı dört önemli köşe yazısına odaklanılmakta; aynı zamanda sosyolojik perspektiften sosyal adalet hususu açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Sosyal Adalet, Ali Fuad Başgil, Yeni İstanbul Gazetesi

* Araş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

“Ben milliyetçi, maneviyatçı, hürriyetçi, terakkici ve muhafazakârım”

19 Ağustos 1960

Giriş

Adalet kavramının anlamı tartışmaları, beraber ve düzen içerisinde düşünülmesinin egemen olduğu ve “toplum” dediğimiz rasyonel düzenin ortaya çıktığı süreçten itibaren farklı anlamlara bürünerek günümüze kadar toplumda tesis edilmesi zor olsa bile- devam eden bir tartışma alanı olarak süregelmiştir. Birlikte ve düzen içerisinde yaşama güdüsünün bireyler üzerindeki etkisi neticesinde toplumu inşa eden insan, topluluğa mensup bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyacak tılsımlı bir sisteme; sistemi kontrol ve organize edecek bir güce-devlete ihtiyaç duymuştur. Toplumsal düzenin inşasında gerekli koşulları içinde barındıran ya da temsilcileri tarafından en ideal olarak sunulan politik, ideolojik ve ekonomik tabanlı toplumsal sistemler farklı dönemlerde farklı toplumlarda bir ekonomik sistemin, siyasi bir duruşun veya ideolojik bir tavrın adı olarak nitelendirilmiştir. Sosyalizmin devamı olarak görülen ya da sosyalizmle organik bağı koparmadan ancak mutlak ortaklık ilkesine dayanan komünizm akımı, birey merkezli kapitalizm akımı, her türlü özgürlüğe mutlak kapı aralayan liberalizm akımı vb. akımlar, toplumsal bir düzen inşa etmenin yoğunluğu içerisinde ortaya atılmış ekonomik ve düşünce temelli akımlardır. Sınırsız özgürlüklerin savunucusu olarak doğan liberalizm akımı, diğer anlamı ile özgürlükçülük akımı, ekonomik, siyasal ve toplumsal özgürlükleri barındıran bir niteliğe sahiptir. Bu akım bireyin çıkarına odaklanmakta ve böylece toplumsal çıkar da kendiliğinden oluşmaktadır (Yayla, 1992: 140).

Küreselleşme ile birlikte liberal politikaların yaygınlaşması beraberinde bireye mutlak özgürlük alanı sunmuş, bireylerin hak ve kazanımları noktasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu haklar Rawls’a göre bireylerin özgür ve eşit kişiler olarak sahip oldukları temel hak ve özgürlükler, siyasal haklar ve sosyal haklardan oluşmaktadır (Rawls, 1996: 5-6).

Fikir akımlarının temellerinin atıldığı veya bazı fikir akımlarının temellerinin sağlamlaştırıldığı dönemlerde Türkiye için durum nasıldı? I. Dünya Savaşında sonra ortaya çıkan ulusal şirketlerin yoğunlaşması ve bu şirketlerin uluslararası olmak üzere sınırın diğer tarafına mal satabilecekleri fikrinin hayata geçirilmesi ile temeli atılan küreselleşme, II. Dünya Savaşı ile birlikte ulusal şirketlerin yerini uluslararası şirketlerin alması, küreselleşme akımını derinden etkilemiş ve bu akımın gelişimine ivme kazandırmıştır.

En son aşamada ise Sovyet Rusya'nın dağılması ile birlikte dünyada egemen kılınan "Amerikalaşma" fikri küreselleşmeyi hızlandıran önemli olaylardan bir diğeri olmuştur. Ekonomik anlamda küreselleşme olgusunun dünyayı saran yapısının yanında eğitim, kültür, sanat gibi alanlarda da küreselleşmenin getirdiği bir takım hususlar söz konusu olmuştur. Dolayısıyla küreselleşme, bir yerde veya ülkede meydana gelen olayların başka yerlerdeki veya ülkelerdeki olaylar üzerinde etkiye sahip olması ya da ulusal sınırlar dışında meydana gelen olaylardan etkilenme bağlamında sosyal ilişkilerin dünya ölçeğinde yoğunlaşması (Giddens, 1990) fikri Türkiye içinde geçerli olmaya başlamıştır. Tam da bu dönemde Ali Fuad fikirleriyle, çıkarımlarıyla, öngörülleri ile batıyı görmüş bir aydın edası ile meselelere yaklaşmaya ve çağın gerekliliklerini muhafaza ettiği değerleri ile özümseye ihtiyaç olduğunu anlatmaya; küreselleşmenin beraberinde getirdiği eşitlik anlayışının derinden sarsılmasına çare olacak fikirleri Türk halkı ile paylaşmaya ihtiyaç duymuştur. Ne ülke siyaseti içerisine derinden dâhil olan ne de siyasetin tamamen dışında kalan Ali Fuad, vatansever ve milletin geleceğini düşünen bir fikir adamı kimliği ile hareket etmiştir. Necip Fazıl Kısakürek bir konuşmasında Ali Fuad'ı şöyle anlatmaktadır:

"Bundan yıllar evvel, Paris'te talebeliğimiz zamanında, kır saçlarıyla bizden 15 yaş büyük bir ağabey olarak tanıdığımız Ali Fuad, bağlı olduğu ilim bakımından uzun zaman politikaya karışmamış fakat cumhuriyet devri boyunca tutulan istikametlerin sakatlığını derinden derine duymuş ve fikir öfkesi ile yazı dünyasına sarkmış bir insandı. O gün bugün Ali Fuad, cürütülen Türk ruh kökünün nazari davacısı olmuş ve kötüyü, çirkini, yanlış sezmekte büyük şahsiyet çağına namzet fikir hamleleri göstermiştir. En ulvi sıfatı 1960'tan sonra vicdani ve ilmi vakar ve istiklalinden zerre kaybetmeksizin, yerin dibine geçecek kadar küçülen sözde ilim ve politika adamları önünde, kendi yükselişinden ziyade onların alçalışı yüzünden kazandığı irtifa olmuştur (Hitabeler, 1999)."

Bu çalışma, memleket meselelerine çözüm arayışları ile ömrünü geçiren Ali Fuad'ın, yaşadığı dönemde önce batıda yaygınlaşan hak aramanın sistematik oluşu ve kavramsal mahiyeti ile anlamlı hale gelen sosyal adalet hususunun Türkiye'deki anlamı, etkileri ve toplum içerisindeki tüm vatandaşlar için öngörülen ilkelerin neler olduğunu konu edinmektedir. Aynı zamanda bu çalışmada sosyal adaletin doğudaki ile batıdaki anlamının ve tatbikin farklılaşmasına odaklanılmış; çalışma Ali Fuad'ın adalete yüklediği anlamların toplumsal, kültürel ve siyasi arka planları gözetilmek kaydıyla oluşturulmuştur.

Ali Fuad Başgil'in Hayatı

Ali Fuad Başgil, 1893 yılında Samsun'un Çarşamba ilçesinde dünya gelmiştir. Babası Halis Şükürü Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. Dedesi Bölükbaş oğullarından Hafız İbrahim Efendi'dir. Kendisi ilkokulu Çarşamba ilçesinde okur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle lise öğrenimi yarıda bırakarak, 4 yıl Kafkas Cephesi'nde savaşıır. 1918'de Fransa'ya giderek yarım kalan lise öğrenimini tamamlar. 1921 yılında Paris'te Hukuk Fakültesi'nde üniversite öğrenimine başlayan Başgil "Boğazlar Meselesi" konulu teziyle doktor unvanını alır (Özçelik, 1992: 128). Bununla birlikte Paris Siyasi Bilimler Yüksek Okulu ile Sorbon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Felsefe Bölümü'nden diplomasını alır. 1929'da Türkiye'ye tekrar dönen Başgil, Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Öğretim Kurumu'na Genel Müdür Yardımcısı olarak tayin edilir. Başgil artık üç fakülte ve bir yük-

sekokuldan diploma kazanmış ve aynı zamanda batı kültürünü de hakkıyla öğrenmiş bir birey olarak ülkesine geri dönmüştür (Gökalp, 1962: 22). 1930 yılında doçentliğini alan Başgil bundan bir yıl sonra profesörlüğe yükselir. İstanbul Üniversitesi, Mülkiye Mektebi'nde, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nde hocalık ve idarecilik yapar. 1937'de Hatay Cumhuriyeti'nin Anayasası'nı hazırlar. 1939 yılında Ordinaryüs Profesör olur. Türkiye'de İstanbul Üniversitesinde uzun yıllar Anayasa dersleri veren Başgil, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi tarafından farklı üniversitelerde görevli 147 akademisyenle birlikte ihraç edilir. 1961 yılında emekliye ayrılır. Adalet Partisi'nin 1965 yılında yapılan seçimlerde %52 oy oranına ulaşip iktidar olması ile İstanbul Milletvekili seçilen Başgil, kısa bir siyasi hayatın sonunda ardında Türk demokrasisine katkıları, gençlere

- 1) Tabutuma bir takım ağır kumaşlar üzerinde sıрма işlemeli mukaddes kelimeler ve ayetler örtmeyiniz. Hakir bir bez parçası yeter.
- 2) Cenazeme top arabası gelecek olursa, onu vatan vazifesine iade ediniz. Çelenkleri kanalizasyon çukuruna atınız.
- 3) Olur da cambazhane kadrosu kılıklı şehir bandosu önümde gavur çığlıkları koparmaya kalkarsa, kendilerini başka kapıya diye kovunuz.
- 4) Namazıma duracak olanların dışında hiç kimse cenazemde yer almasın.
- 5) Namazımı kıldırarak imamın saf ve basit mümin olmasına dikkat ediniz.
- 6) Başıma yerden bir kanş yüksekliğinde bir taştan gayri bir şey dikmeyiniz. Ve taşın üstüne yalnız küçük adımı kazıyınız.
- 7) Mezarımda nutuk vermeye kalkışanların ağızlarını tıkayınız.
- 8) Uzaktan ve yakından sadece Fatih ve Kur'an'a muhtaç olduğumu biliniz.
- 9) Müslümanlardan üzerimdeki haklarımı helal etmelerini dileyiniz.

Şekil 1: Ali Fuad Başgil Vasiyeti. Kaynak: Yeni Sabah, 21 Nisan 1967

bıraktığı tavsiyeler ve ölümüne ilişkin vasiyeti ile anılmak üzere 17 Nisan 1967 yılında İstanbul'da vefat eder (Gökalp, 1962,22).

Sosyal Adalet

Adalet ve sosyal adalet kavramlarının tarihçesine bakıldığı zaman Antik Yunan dönemine kadar meseleyi götürmemiz mümkündür. Platon'un "Devlet" adlı eserinde, başta Sokrates olmak üzere oradakilerin diyaloglarında "adalet" hususu üzerinde epeyce tartıştıkları görülmektedir. Hocası Sokrates adaleti, mutlu olmak isteyen için öylece ve de getireceği sonuçlardan ötürü sevmesi gereken "iyi" olarak tanımlar (*Politeia*, 1. Kitap 380a). Aynı zamanda Platon, adil bir toplum inşa etme üzere, adaleti toplumun genelinde egemen kılmanın yolu adalet terazisinde disipline edilmiş bir devlet düzeni inşa etmenin gerekliliğini belirtmiştir (*Politeia*, 2. Kitap, 368 d-e, 369a). Çebi'ye göre Aristoteles, hocası Platon gibi bu konuda ütopyacı değildir (Çebi, 2012: 95). Aristoteles'in genel anlamda adalet tanımında diyalektik bir yaklaşım sezilmektedir. Dolayısıyla o adalet kavramını, adletsizlik kavramı ile birlikte tanımlamaktadır. Bununla birlikte İbn Rüşd'e göre adalet, izah edilmesi gereken bir erdemdir. Ona göre adalet erdemi aynı zamanda devletin yönetimi ile ilgilidir; devletin ayakta kalması ve düzeninin sağlanması buna bağlıdır. Bu ilkeye göre her bir fert, sadece kendi doğasına uygun bir mesleği icra etmelidir. Sonuç olarak devleti idare edenler ile idare edilenlerin bu sağlam inancı taşıması, kanunların ve yasaların emrettiği her şeyi muhafaza etmesi gerekmektedir (Şulul, 2009: 86). Yusuf Has Hacıp ise ünlü eserinde adaleti, saadet, akıl ve akıbet kavramlarını temsiller üzerinden açıklamaya çalışmıştır (Çakır,2017: 562). Hobbes ise adalet tanımında sözleşme-antlaşma kurallarını yerine getirmekten başka bir şey olmadığını belirtmektedir (Hobbes, 2008: 105). David Hume'e göre kamusal yarar adaletin tek ve gerçek kaynağıdır. Bu noktada adaletin kamusal bir yarar olduğunu söylemek bizatihi kendisinin ya da doğuracağı sonuçların yararlı olduğu şeklinde anlaşılmalıdır (Çebi, 2012: 158-159). Amerikan siyaset felsefecisi John Rawls bizlere iki farklı sosyal adalet ilkesi önermektedir. İlki, temel hak ve ödevlerin eşit bölüşümünü gerektirirken, ikincisi sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin ancak toplumun en az avantajlı üyelerinin yararına olacaksa ahlaki açıdan kabul edilebilir olmasını gerektirmektedir. John Rawls'a göre bu adalet ilkeleri; a) Her insanın herkese özgürlük sistemiyle uyumlu eşit temel özgürlüklerin en kapsamlı toplam sistemine eşit hakkı vardır. b) Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler öyle düzenlenmelidir ki, bunlar; Toplumdaki

avantajların en azına sahip olanların en büyük faydasına, adil birikimler ilkesiyle (farklılık ilkesi) tutarlı biçimde olmalı ve resmi kadro ve pozisyonlar adil fırsat eşitliği koşulları ekseninde her bir bireye açık olmalıdır (Rawls, 1999: 53). Rawls'ın görüşlerine karşıt bir adalet teorisi inşa eden Nozick'in teorisinde adalet, birey hak ve özgürlükleri temelinde inşa edilmekte, adaletin anlamının bireyin biricikliğinin garanti edilmesi ile özdeş olduğunu vurgulamaktadır (Kocaoğlu, 2014: 38). Walzer'in adalet anlayışının özünde toplumdaki değerlerin dağıtımında her bir toplumsal nimet için farklı bir eşitlik anlayışının esas alınması gerektiği düşüncesi yatmaktadır (Balı, 2001:171). Dolayısıyla sosyal adalet her bir farklı nimet için farklı formlarla karşımıza çıkabilmektedir. Çağdaş siyaset filozofları arasında çok önemli bir yere sahip olan Miller, sosyal adalet hususunda nasıl bir tartışma yürütülmesi gerektiği üzerinden sosyal adaleti; yaşamdaki iyi (avantaj) ve kötü şeylerin (dezavantaj) toplumdaki bireyler arasında nasıl dağıtılması gerektiğinden hareketle açıklamak istemektedir (Miller, 1999: 1).

Ali Fuad Perspektifinden Sosyal Adalet

Baştan söylemekte yarar gözetilmektedir ki Ali Fuad, diğer sosyal adalet teorisyenlerinin birçoğu gibi sosyal adalete hayalî bir anlam yüklememektedir. Dönemin koşullarını dikkate alarak başta yoksulluk olmak üzere bazı dezavantajları durumları avantajlı konuma geçirmenin bir yolu olarak sosyal adalete ilişkin gözlemlerini ve analizlerini paylaşmaktadır. Türkiye'nin toplumsal yapısında meydana gelen hızlı değişimleri yakından deneyimleme ve gözlemlene fırsat elde eden Ali Fuad, inşa edilen toplumsal sistemlerden bireysel alışkanlıklara kadar her şeyin çok çabuk tüketildiğini; dolayısıyla bu dönemde Türkiye'de gündemi meşgul eden sosyal adalet meselesinin aynı tempoda hızlı bir şekilde tüketileceği, gelip geçici bir moda muamelesi göreceği kaygısı ile sosyal adalet analizine başlar.

"Son aylarda sosyal adalet moda tabirlerden oldu. Bizde insan, tabir, fikir, rejim, her şey çabuk eskiyor. Anayasalar batıp çıkıyor, modaya ve fanteziye düşkünüz. Kelebek mizaçlıyız. Çiçekten çiçeğe uçup konmaktan zevk alıyoruz. Bir yerde bir fikir bir rejimde dinlenip maya tutmuyoruz... Çok temenni ederim ki yeni moda sosyal adalet davamız da boşa çıkmasın (07 Ocak 1962)"

Ali Fuad, üzerinde düşünmeden bir nefeste tükettiğimiz her yeni toplumsal sistem gibi sosyal adalet meselesinin de bir heveste tüketileceği endişesi taşıdığını yazılarından anlasak bile bu meselenin kolay kolay tüketilemeyeceği konusunda oldukça kararlı bir düşünceye sahip olduğunu da yine yazılarından kavrayabiliriz. Çünkü ona göre sosyal adalet yirminci yüzyılın

en büyük davasıdır. Demokratik teamüllerle idare edilen her ülkede istense de istenirse de sosyal adalet hususu en büyük gündem olmaya devam edecektir.

“Şimdiye kadar ne moda ne tabirler görmedik. Bu da geçer yahu diyeceksiniz. Fakat bu geçecek bir modaya benzemiyor. Sosyal adalet yirminci asır medeniyetinin getirdiği bir davadır. Bu medeniyetin çerçevesine giren her memleket bu dava ile ister istemez karşılaşacaktır (07 Ocak 1962).”

Ali Fuad, sosyal adalet tanımı için sarf edeceği yoğun bir çabadan önce adalet konusunu netleştirme gayreti içerisinde. Toplumsal sistemlerin her ayrıntısında bir adalet terazisi kurma gayreti içerisinde bulunan Ali Fuad, adalet tanımına bir misal ile başlar. Tecrübesizlikten kaynaklı satın alınan bir mal ya da hizmetin bedeli konusunda dolandırılan bir bireyin mahkemeye başvurması ve neticede hâkim tarafından hakkın iade edilmesi adaletin yerine getirilmesi anlamını taşımaktadır. Yani adalet sisteminde beklenen bir durumdur. Uluslararası ilişkiler sisteminde gelişen ya da gelişmekte olan ve yahut gelişmeyen ülke ayrımı fark etmeksizin her devletin eşit muamele görmesi, uluslararası ilişkiler sistemi perspektifinde adaletli bir düzen için beklenen bir uygulamadır. Bireylerin hoşlaşmadığı bir davranışı başka bireylere yapmayı başka bir ifade ile bireylerin kendisine yapılmasını istemediği bir muameleyi başkasına yapmaması ise ahlaki sistemde inşa edilen bir adalet geleneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla Ali Fuad'ın zihin haritasında toplumsal münasebetin şekli ve içeriği bağlamında hakkın iadesi ya da koşulların eşitlenmesi noktasında bir adalet tevazünü inşa ettiği görülmektedir. Bu açıklamaların ardından Ali Fuad adaleti; iki veya daha fazla bireyin mübadelede değişilen kıymetler arasındaki teadül (denklik) ve tevazün (denge) bulunması olarak tanımlamaktadır (Başgil, 1962). Tanımdan da anlaşılacağı üzere, karşılıklı bireysel ya da toplumsal eylemlerde aktörlerin karşılıklı alışverişlerinde dengenin ve denkliğin olması adalet tanımının özünü yansıtmaktadır.

Ali Fuad'ın adalet analogisi esasında sosyal adalet fikrinin basamağını oluşturmaktadır. O sosyal adaleti “*cemiyetlerimizdeki yoksul ve mahrumların kaderi üzerine eğilmek ve yoksul kuvvetleri istismara mani olmak*”¹ şeklinde tanımlar. Sosyal adaletin yukarıda bahsedilen fikirlerle şeklen hiçbirini ile bağının olmadığını fakat muhtevası bağlamında her biri ile yakın ilişkili olduğunu iddia etmektedir:

1 Sosyal Adalet ve Demokrasi, Yeni İstanbul Gazetesi, 09 Ocak 1962.

“Manevi birliğini tamamlamış bir millet, geniş bir aile demektir. Devlet de aile babası mesabesinde. Nizamlı ve teşkilatlı bir devletin, tıpkı namuslu ve haysiyetli bir aile babası gibi fertleri arasında hem sulhu ve huzuru hem de adaleti karşılıklı yardımlaşmayı temin etme vazifesidir (07 Ocak 1962).”

Ali Fuad, yukarıdan da anlaşılacağı üzere; hakların eşit olarak dağıtımını ve bu dağıtım neticesinde sosyal adaletli bir toplum yapısını inşa etme görevini devlete verdiği görülmektedir. Ancak atlanmaması gereken ve Ali Fuad’ın da üzerinde durduğu mesele “*manevi birliği tamamlanmış bir millet*” vurgusudur. Ali Fuad’a göre millet, sınırları belli bir ülke üzerinde yaşayan, aynı bir anadili konuşan, çok kere aynı dine mensup olan ve uzak yakın ataların şahsında yaşamış, acı tatlı günlerin hatıralarını taşıyan insanlar arasındaki ruh kaynaşması ve gönül birliği olarak tanımlanmaktadır². Manevi birliği tamamlamış bir millet tanımlaması, İbn-i Haldun’un toplumsal olarak örgütlenmenin büyüklüğünü ve yoğunluğunu belirleyen ve değişken grup duygusu ve dayanışması olarak tanımladığı “asabiye” kavramı (Stowasser, 1984: 174) ile bağlantılı olarak açıklanabilir. Aynı zamanda mevzu bahis millet tanımı, toplumsal yaşamın temel belirleyicilerinin geleneksel toplumlarda “kolektif bilinç” olduğunu savunan Fransız Sosyolog Emile Durkheim’in görüşü ile paraleldir (2006: 267). Ancak bu görüş birliğindeki paralellik ahlaki düzlemdeki “iyi” anlayışının ve “etik” sınırların aynılığı şeklinde anlaşılması yerinde olacaktır. Çünkü Durkheim’in teorisinde kolektif bilinç bireyi toplumsallaştıran, aynılaştıran, bireysel niteliklerin gelişimine izin vermeyen, baskıcı önlemleriyle bireylere korku salan, aynı inanç ve davranışları onlara bir şekilde dayatan forma büründüğü görülmektedir. Ayrıca bireylerin inançları ve davranışlarındaki aynılıklar ne kadar yüksek düzeyde olursa, toplumsal ve ahlaki düzlem teolojik bir yapıya bürünür ve ekonomik sistemler komünizm esasları çerçevesinde şekillendirilir(2006:267). Komünizm esasları çerçevesinde şekillenen bir ekonomik sistem, Ali Fuad’ın görüşleri ekseninde hiçte varmak istemediği bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ali Fuad aynı zamanda toplumsal nimetlerin adil bir şekilde dağıtımını üstlenecek olan kurumun devlet kurumu olduğunu ifade eder. Eğer bir toplumda adaletli bir dağıtım yapılmıyorsa “baba” (devlet) görevini başarılı bir şekilde ifa etmiyor demektir. Bununla birlikte bir toplumda herkes aynı gıdadan beslenecek aynı vasıtaları kullanacak diye dayatmak ise komünizmin başka bir versiyonu olarak görülmekte ve yadırganmaktadır. O bu çıkarımını şu şekilde özetlemektedir:

2 Milliyetçilik Bahsi, Yeni İstanbul Gazetesi, 14 Haziran 1964.

“Millet ailesi fertlerinin kimi ballı börekle beslenirken, kimi soğan ekmeğe yiyemez. Kimi kadıllakta giderken, kimi otobüs, tramvay bulamazsa devlet baba vazifesini yapmıyor, cemiyette değışilen hizmet ve kıymetler arasında teadül ve te vazünü temin etmiyor yani sosyal adaleti yerine getirmiyor demektir. Herkes peynir ekmeğe yesin, herkes otobüse, tramvaya binsin, bu tesviyeci komünizm yoludur. Fakat isteyen otomobille, isteyen otobüse ve tramvaya binsin fakat kimse işinden evine yorgun argın yaya gitmeye mecbur olmasın, bu da sosyal adaletin yoludur (07 Ocak 1962).”

Yazılarının geneline bakıldığı zaman diyalektik bir yöntemle meseleleri analiz etmeye çalışan Ali Fuad yoğunlukla, birey- devlet, komünizm-sosyal adalet, doğu-batı, din-laiklik gibi konuları karşılaştırmalı olarak tartıştığı görülmektedir. O birey devlet ilişkisi perspektifinde bireyci yaklaşımı devletçi yaklaşımdan daha üstün tutmaktadır. Ona göre bireyin sahip olacağı imkânları devlet eline sunmak, başka bir ifade ile amiri devlet, memuru millet ilan eden bir düzen komünizmden başka bir şey değildir.

“Komünizm kıskançlığın devlet eliyle teşkilatlandırılması ve sefalette eşitliğin kanunlaşmasıdır. Sosyal adalet ise, yoksulluğu yok etmek ve herkese hayat sofrasında layık olduğu yeri vermektir. Hastaları sıraya koyma ve ilacı vesikaya bağlama komünizmdir. Fakat muhtaç hastaları hastane kapılarında süründürmeme, herkese doktor, her hastaya yatak ve her ilaç temin etme sosyal adalettir. Hususi mülkü devletleştirme komünizm, fakat mülk sahiplerinin yoksulluğu istismar etmesini önleme sosyal adalettir. Zekâ ve kabiliyetleri memurlaştırma komünizm, fakat zekâ ve kabiliyetlerin egoizmaya sapmasına mani olma sosyal adalettir (07 Ocak 1962).”

Dolayısıyla Ali Fuad’ın hayalini kurduğu toplum tasavvurunun temel öznesi birey konumundadır. İbn-i Haldun’un devlet tanımında olduğu gibi (Azarkan, 2003) devlet ancak zorunlu birlikteliği organize eden sosyal bir kurum olarak işlev görmelidir. Görünen o ki Ali Fuad, çoğu yönüyle liberal bir tutum sergilemekte; liberal devlet anlayışının esasları mahiyetinde yazılar kaleme almaktadır:

“Liberal devlette vatandaş gayedir. Hükümet ve temsil ettiği otorite ise sırf bir vasıttan ibarettir... Bu sebeple liberal rejimlerde hükümetin faaliyet ve salahiyet sahası ile ferдин hayat sahası ideal bir sınırla birbirinden ayrılır. Hükümet huzur ve emniyet üreticisi kalır. Vatandaş ise servet ve refah, terakki, ilim ve medeniyet üreticisi rolü alır. Liberal demokrasinin birlik noktası, fert ve ferдин hürriyetidir (1961: 103)”

Sosyal Adalet ve Demokrasi

Sosyalizmin sosyal adalet merkezli odaklandığı hususlara dikkat çeken Ali Fuad, sosyal adaletin sosyalist sistemlerde eşitlikten başka bir şey olmadığı belirtmektedir. Sosyalizm ve demokrasi ikileminde sosyalizm’in özünde

barındırdığı demokrasilerin sadece seçim sandığından ibaret olduğu, parlamenterlerin sadece konuştuğu, vaatlerde bulunduğu, aç ve sefillere yardımında bulunulmadığı, demokrasinin sağlayacağı özgürlüğün karın doyurmadığı gibi eleştirilere temkinli yaklaşan Ali Fuad bu görüşleri kısmen kabul eder. Ancak ona göre açlık nasıl bir insanı hayatından ediyorsa, hürriyet noksanlığı da bir insanı hayatından edebilir. Mevzu bahis iki ölüm arasındaki tek fark zaman farkıdır. O bu durumu şöyle aktarır:

“Evet, hürriyet karın doyurmuyor. Eşitlik çıplak ayak giydirmiyor. İnsan ekmeğe muhtaçtır. Aç kalan insanda ölüyor. Fakat hürriyetsiz kalan insanda ölüyor. İki ölüm arasındaki fark uzun kısa bir zaman farkıdır. Açlık menenjit gibi çabuk öldürüyor. Hürriyetsizlik ise verem gibi süründürüp öldürüyor. O halde mesele ekmek mi, hürriyet mi meselesi değil. İnsanca yaşama ve sosyal adaleti yerine getirme meselesidir (09 Ocak 1962).”

Görüldüğü üzere Ali Fuad sosyalizmin eşitlikçi sosyal adalet anlayışına farklı bir pencereden yaklaşmakta; meselenin hürriyet ya da açlık problemi olmadığını, onurlu bir yaşam tarzını sosyal adalet ilkeleri ile inşa etmenin asıl mesele olduğuna dikkat çekmektedir.

Sosyal adalet sistemini inşa etmek için en uygun rejimini demokrasi olduğunu savunan Ali Fuad, hürriyet ve refahın ortak payda da bulunduğu tek rejim olarak demokrasiyi savunmaktadır. Ona göre demokrasi öyle bir rejimdir ki, ne iktisadi yaşama sırt çevirmekte ne de sosyal adaleti görmezden gelmektedir. Ona göre hürriyet ve refahı birlikte inşa etmenin iki temel yolu vardır. Bunlardan ilkinin ihtilalci sosyalizm olarak adlandırılan Ali Fuad, Sovyetlerde olduğu gibi, hürriyet ve refahı inşa etmenin yegâne yolu gasp ve müsadere yolundan geçmektedir. Varlıklı olanların malına çöküp yoksullara dağıtma- Ali Fuad bunu barbarlık olarak adlandırmakta- “ihtilalci sosyalizmin” bir yöntemidir. İkinci temel yol ise, demokrasinin ve hakkaniyetin olduğu bir yol olan sosyal adalet yoludur.

Batı Demokrasilerinde Sosyal Adalet ve Uygulanışı

Demokrasi hürriyet ve eşitlik rejimidir. Bu iki esas korunmak kaydı ile demokrasi rejimi bazı ülkelerde farklı uygulamalarına rastlamak mümkündür. Demokrasi tarihine bakıldığında zaman, 18. yüzyılın sonunda kadar siyasal demokrasiden bahsedilirken artık 19. yüzyılın ortasından itibaren, toplum için demokrasi anlayışı inşa edilmeye başlanmıştır. Batı demokrasi tarihine bakıldığında zaman bunu görmek olanaklıdır. Sanayi devrimin gerçekleştirilmesi, kırdan kente doğru göçlerin yoğunlaşması, kadın erkek eğitim seviyelerindeki artış, işyerlerinin modern fabrikalara dönüşümü ve daha nice sosyal

değişimler siyasal demokrasinin muhtevasını da etkilemiş toplum için demokrasinin standartları genişletilmiştir. Dolayısıyla hak ve kazanımların savunucu olan, patron işçi münasebetinde işçilerin haklarının da olduğunu kamuoyuna aktaran bir platform haline dönüşen sosyal adalet hususu toplum için demokrasi anlayışının merkezine oturmuştur. Ali Fuad bu durumu şu şekilde aktarmaktadır:

“Artık eski fertçilik ve patron egoizması, karşılarında müthiş bir rakip olarak, sosyal adalet davasını bulmuştur (15 Ocak 1962).”

Sosyal adalet fikrinin toplumda bu denli farkındalık yaratması hususunda Fransız sosyalistler ile birlikte Marx ve Engels’in önemini dile getiren Ali Fuad, böylece bu sihirli fikrin umumileşmesinin yolu açıldığını düşünmektedir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra demokratik teamülleri hayatına idame ettirmeye başlayan bazı ülkeler özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası sosyal adalet merkezli bazı düzenlemelerle yoksulluğun yok edilmesini amaçlamışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. Bu konuda başarılı yollar kat edildiğinin altını çizen Ali Fuad, özellikle rasyonel teşkilatlanma sonucu *sosyal yardım* ve *sosyal güvenlik* uygulamalarının yaygınlaştığı batı toplumlarında yoksulluğun neredeyse tamamıyla önlendiğinin altını çizmektedir. Ayrıca garp ülkeleri ile şark ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve sosyal adalet uygulamalarını karşılaştırmak için; başka bir ifade ile garp ülkelerindeki devletin fertçi tutumu ile şark ülkelerindeki devletlerin fertçi tutumu arasındaki değişimi göstermek üzere Ali Fuad bu durumu şöyle aktarmaktadır:

“Eski çağların esir sürüleri gibi hükümet tekmesi altında yaşamaya alışmış olan Rus, Balkan ve Kızıl Çin gibi Şark milletleridir ki, iyi gün görme ümidini, ihtilalci ve bölüşmecî sosyalizme, yani müşterek kin ve kıskançlığın kükremesi olan Rus komünizmine bağlamışlardır. Bir esaretten daha ağır bir esarete geçmeyi ve yiyecekleri ekmeği bile hükümet adamlarının merhametinden beklemeyi bile ilerilik sanmışlardır. Garbın erkek milletleri ise, hükümetlerini kendilerine hizmetkâr yapmayı bilmiş ve sosyal adalet davasını milletçe çalışmayı, rasyonel bir teşkilata bağlamak suretiyle halledip, yoksulluğu kökünden yok etmeye muvaffak olmuşlardır(15 Ocak 1962).”

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere, sosyal adalet meselesinin sosyalizmin savunduğunun aksine en ideal anlamda hayata geçirildiği rejim demokrasi rejimi olarak görülmektedir. Bunun ispatını Garp ve Şark devletlerinin yönetim rejimleri arasındaki bariz farklılıkları ortaya koymak suretiyle açıklayan Ali Fuad, Garp demokrasilerindeki yönetim planlamalarının sosyal adaletli bir devlet yapısının özünü oluşturduğunu düşünmektedir.

Türkiye ve Sosyal Adalet

Ali Fuad Türkiye’de sosyal adaletin henüz tam anlamıyla uygulanmasının gerçekçi bir tavır olmadığını düşünür. Ali Fuad, o günün Türkiye resmini şu şekilde aktarmaktadır:

Bütün şark memleketlerinde olduğu gibi bizde de sosyal adalet teşkilatı çok noksan hatta hemen hemen yoktur. Fakir ve muhtaç vatandaşlar kaderleri ile baş başa bırakılmıştır. İşte çalışan vatandaşlara mahsus olmak üzere son senelerde tatbika başlanan içtimai sigorta teşkilatımız iptidai durumdadır. Devlet eliyle işlemesi lazım gelen içtimai yardım teşkilatımız acınacak bir haldedir. Hastalarımız hastane kapılarında nöbet beklemekte, fakir çocuklar meselemiz yüzüstü durmaktadır. Köylerimiz iyi kötü geçinmekte, fakat şehirlere akın eden ve işte çalışan vatandaşlarımız hayat emniyetinden mahrum yaşamaktadır. Nüfusumuzun yarısından fazlası okuma yazma nimetinden bile mahrumdur... Bunu sebebini aradık kendi kendimize sorduk mu (18 Ocak 1962)?

O bütün şark memleketlerinde olduğu gibi sosyal adaleti organize eden, toplum geneline yayan bir teşkilatın henüz olmadığı aktarmaktadır. Dolayısıyla o dönemde vatandaşlar, özellikle fakir ve yoksul vatandaşlar kaderleri ile baş başa bırakılmıştır. Herhangi bir işte çalışanların faydalanabildiği sosyal güvenlik sistemi daha çok yenidir. Devlet tarafından organize edilmesi gereken sosyal yardım kurumları ise o dönemde işlevlerini tam olarak yerine getirememektedir. Hâsılı, 1962 yılında Türkiye için sosyal adaletli bir toplum yapısının olduğunu dile getirmek doğru bir tanımlama olmayacaktır. Bu tür noksanlıkların, eksikliklerin müsebbibi olarak devleti idare eden siyasetçilerden kaynaklandığı belirten Ali Fuad, devletin plansız, yönemsiz ve fütursuzca harcama peşinde koşan bir kurum olarak işlev gördüğünü belirtir. Dahası, hal böyle iken Osmanlı Padişahlarının israfının hala konuşuluyor olmasını eleştiren Ali Fuad, kamuda tasarruf sisteminin hayata geçirilmesini önermektedir.

“Tezatlara ve tenakuzlara içerisindeyiz. Bir zaman makam otomobilleri konuşuldu durdu. Bir rektörün, bir vekilin evinden dairesine mutlaka devlet malı lüks bir otomobil ile mi gitmesi lazımdır? Kendi hususi arabası ile yahut taksi ile gidemez mi? Ayda verilecek ek bir tahsilat ile bu ihtiyaç giderilemez mi? (18 Ocak 1962)”

Türkiye özelinde halkın yoksulluk içerisinde yaşaması, aksine devlet yetkililerinin fütursuz harcamalarına da değinen Ali Fuad, o dönemlerde bütün bunlardan bir kurtuluş yolu olarak sunulan ve moda olan bir sosyalizm akımının dillendirilmesini de eleştirmektedir. O bu durumu şöyle aktarmaktadır:

“Bizde solculuktan ve sosyalizmden bahsedene karganın dediğini derim: Kargaya yavruları yuvamız pek kokuyor, artık başka yere gitsek demişler. Ana

karga, yavrularını merhametle süzdükten sonra, a yavrularını, biz kargalarda yuvamızı kirletme âdeti varken hangi yuvaya gitsek olacağı budur. Oturun yerinize demiş (18 Ocak 1962)..”

Ali Fuad, bir yönetim modeli olarak demokrasinin bir sosyal adalet rejimi olarak gücünü ispat ettiğine inanmakta; sosyalizm gibi “ihtilalci akımlara” kapılmanın yanlışlığını anlatmaya çabalamaktadır:

“Amerika’ya bir tarafa bırakalım. Eski dünyanın garp memleketlerine bakalım. Bu memleketlerde insan eli ve iradesinin demokrasi makinesini nasıl gerçekleştirdiğini görelim. Biz işletmiyorsak kabahat makine de değil bizdedir (18 Ocak 1962)..”

Türkiye özelinde özeleştirilerine devam eden Ali Fuad, esasında batıya yüzümüzü çevirdiğimizi ancak, batının sadece maddi ve şehvani taraflarının alındığı belirtir. Ki kendisi, garpta millet malının zerresinin israf edildiğine inanmamaktadır. Batı ülkelerinin yöneticileri ile o dönem Türkiye’nin siyasi idarecileri arasında karşılaştırmalar yapan Ali Fuad,

Londra’da Başvekâlin ikametinde mahsus olan bina, iki katlı alelade bir evdir. İsviçre’de devlet adamı eşi ve çocukları ile birlikte sinemaya girmek için kuyrukta sıra beklerler. Ankara’daki Başvekâlet binasının lüksü, Amerika’ya bilmiyorum ama garbın birçok memleketinde yoktur (18 Ocak 1962).” diyerek eleştirmektedir.

Sonuç olarak Ali Fuad’ın görüşleri ışığında Türkiye’de o dönem bir sosyal adaletli bir toplum yapısının olmadığını, sosyal adaleti uygulayacak olan mekanizmaların devre dışı kaldığını görmekteyiz. Bunun nedeni demokrasi rejiminin sunduğu imkânsızlıklar oluşturmamakta aksine bunun sorumlusu olarak insanların bizzat kendisi gösterilmektedir. Başgil bu durumu oldukça net aktarmaktadır:

“Biz her şeyi, şımarık çocuklar gibi çabuk eskitip yıpratıyoruz. Kullanmayı ve kıymeti bilmiyoruz. Meşrutiyet rejiminin İngiltere’de sekiz yüz senelik bir hayatı var. Biz ise bu rejimi on senede çürütüp paçavraya çevirdik. Cumhuriyetin Amerika’da yüz seksen senelik ömrü var. Demokrasinin garpte iki asırlık tarihi var. Bizde rejimler, sistemler kovalamaca oynuyor. Daldan dala yuvadan yuvaya konuyor... Elli senede dört rejim denedik ve hepsinin vaktinden evvel çürüttük (18 Ocak 1962).”

Sonuç

Ali Fuad’ın fikir dünyasını kısacık bir yazı ile anlatmanın imkânsızlığı malumunuzdur. Bununla birlikte Ali Fuad’ın altın değerinde tavsiye niteliğinde gördüğümüz sosyal adalet analizlerini aktarabilme sorumluluğu ile ele alınan bu çalışmanın elbette göze çarpan eksiklikleri de olacaktır. Öncelikle Ali Fuad Başgil deyim yerinde ise, pozitivist bilim anlayışının temelini

atıldığı dönemlerde özellikle kendi fikri dünyasının esasları ile meselelere yaklaşmayı başarabilmiş bir düşünürümüzdür. Necip Fazıl Kısakürek bir konuşmasında (Hitabeler, 1999) Ali Fuad ile ilgili söylemleri oldukça önem taşımaktadır.

“Onu Genç ve Talebe Ali Fuad, Olgun ve Hoca Ali Fuad, Fikirci ve Cemiyet davacısı Ali Fuad olarak üç bölümde mütalaa edersek görürüz ki;

Genç ve Talebe Ali Fuad, Tanzimat’tan beri Avrupa’ya gidip batı reçelini kavanozun camından yalayan maymunlardan olmamıştır.

Olgun ve Hoca Ali Fuad, ilmi ceberutların fermanın peşkeş çeken, esersiz ve irfansız, çilesiz profesörlerden olmamıştır.

Fikirci ve Cemiyet davacısı Ali Fuad, kılıç korkusunu Allah korkusuna takdim eden, sırma kaftanlı, mağrur politika cücelerinden olmamıştır.”

27 Mayıs darbesine yakından şahit olan Ali Fuad demokrasinin gücüne ve sihriye inanmış bir birey olarak hayatının son dönemine kadar demokratik teamüllerle kurgulanacak bir Türkiye hayali ile yaşamıştır. Ömrünün son dönemlerinde dünya da popüler bir söylem olan “sosyal adalet” konusunda görüşlerini paylaşmış ve toplumumuzda yoksul ve mahrumların kaderi üzerine eğilmeyi ve yoksul bireylerin istismarına mani olmaya engel bir araç olarak gördüğü sosyal adalet konusunu gündeme taşımıştır.

07 Ocak 1962 yılında kaleme aldığı “sosyal adalet” yazısı ile sosyal adaletin ne olduğu, Türkiye toplumunda nasıl algılandığı, Avrupa’da moda olan bu akımın tarihçesini karşılıklı mukayeselerle anlatmaya çalışmıştır. 09 Ocak 1962 yılında ikinci bir köşe yazısı ile “sosyal adalet ve demokrasi” ilişkisini, demokratik teamüllerde sosyal adaletin yeri ve önemini, hürriyet ve refahı aynı payda da buluşturan tek rejim olarak gördüğü demokrasiyi benimsemiş garp ülkelerinde kaliteli yaşam tarzlarının varlığı gibi hususları eleştirel bir dille kaleme almıştır. Sosyal adaletin ne olduğu, demokrasi için sosyal adaletin neden önemli olduğunu aktaran Ali Fuad 15 Ocak 1962 yılında sayısında yayınlayan üçüncü yazısında, batı ülkelerinde hayata geçirilmiş bir demokratik rejimin merkezinde sosyal adaletin önemi üzerine durmuştur. Batı ülkelerinde kanıksanan bir sistemin amiri birey, memuru devlet yaptığını ima eden Ali Fuad, şark ülkelerinde mevzu bahis durumun düzeltilmesinin tek yolunun devletçi tutumdan vazgeçip fertçi tutumun önünün açılması gerektiğini yazmaktadır. 19 Ocak 1962 yılında “Türkiye ve Sosyal Adalet” başlıklı yazısında, Türkiye’nin de şu an bir şark ülkesi olduğu, demokrasinin nimetlerinde uzak bir sosyal yapının inşa edildiği, sosyal problemlerin yoğun yaşandığı bir ülke olarak aktaran Ali Fuad, çözüm önerisi olarak demokratik

bir rejimin gölgesinde sosyal adaletli bir toplum yapısının inşa edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Kaynakça

- BAŞGİL, A.F. (1961). *Demokrasi Yolunda*, Yağmur Yayınları, İstanbul.
- ÇAKIR, M. (2017). Social justice: From past to present. *International Journal of Social Sciences and Education, Research*, 3(2), 560-572.
- ÇEBİ, S.S.(2012). *Sosyal Adalet (Tarihsel ve Kurumsal Bir Bakış)*, Onikilevha Yayıncılık, İstanbul.
- DURKHEIM, E. (2006). *Toplumsal İşbölümü* (çev. Ö. Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- GIDDENS, A. (1990). *The Consequence of Modernity*. Cambridge, MA: Stanford University Press.
- GÖKALP, M. (1963). *Haksızlıklar karşısında Susmayan Alim: Başgil*, Santral Yayınları, İstanbul.
- HAS HACİP, Y. (2008), *Kutadgu Bilig*, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yay.İstanbul.
- HOBBS T. (2008). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, Çev Selim Lim, YKY yayınları, İstanbul.
- KISAKÜREK, N. F. (1999). *Hitabeler*, (7.baskı), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.
- KOÇAOĞLU, M. (2014). *Robert Nozick: Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*, İmaj Yayınevi, İstanbul.
- MILLER, D. (1999). *Principles of Social Justice*. MA: Harvard University Press.
- ÖZÇELİK, A. S. (1992). Ali Fuad Başgil, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, İstanbul.
- PLATON, (1999). *Devlet*, (Çev.) Sebahattin Eyüpoğlu vd. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- STOWASSER, B. (1984). İbn Haldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü (Çev. Nermin Abadan-Unat), *AÜSBFD*, Sayı: 1-4, Ankara.
- ŞAFAK BALI, A.(2000). *Çok kültürlülük ve Sosyal Adalet*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- ŞULUL, C. (2009). *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Yeni İstanbul Gazetesi, Sosyal Adalet, 07 Ocak 1962.
- Yeni İstanbul Gazetesi, Sosyal Adalet ve Demokrasi, 09 Ocak 1962.
- Yeni İstanbul Gazetesi, Garp Demokrasilerinde Sosyal Adalet ve Tatbikatı, 15 Ocak 1962.
- Yeni İstanbul Gazetesi, Türkiye ve Sosyal Adalet, 18 Ocak 1962.
- Yeni İstanbul Gazetesi, Milliyetçilik Bahsi, 14 Haziran 1964.
- Yeni Sabah Gazetesi, 21 Nisan 1967.